

‘מכתבים במקום ציון’:

השכלה, אורתודוקסייה ומגדר מבעד למכתביה של אידא בוראק

רוני באר-מרקס

באביב 1912 התפרסמו בעיתון האורתודוקסי הירושלמי ‘מוריה’ שני מכתבים שכתבה אישה ששמה אידא בוראק תחת הכותרת ‘מכתבים במקום ציון’.¹ את המכתבים, שהיו במקור מסמכים פרטיים, כתבה בוראק לאחד ממכריה, למדן ואיש רוח, זמן לא רב לאחר פטירת בתה הבכורה, ובצר לה ביקשה למצוא נחמה בשיח עימו. המכתבים הפרטיים הללו, הכתובים בעברית מליצית ומשובצים בקטעי פסוקים, היו לנחלת הכלל לאחר שבוראק עצמה הלכה לעולמה. בעלה, שביקש להציב ציון לזכרה, מסר את מכתביה למו”ל ‘מוריה’, וזה פרסם אותם בעיתון בצירוף דברי מבוא המצביעים על חשיבותם.

הדפסתם של מכתבים אישיים, ובפרט כאלו שהם פרי עטה של אישה, מעל דפי עיתון אורתודוקסי לא הייתה עניין שבשגרה, ומשום כך היא מעלה שאלות ותהיות בראש ובראשונה אשר לזהותה של הכותבת ולמסר שמעבירים דבריה, אבל גם אשר לטעם שמצא עורך העיתון בהבאתם לפני קהל קוראיו ואשר למשמעות הדבר לחברה שהעיתון שימש לה במה.

המושג מגדר, שנכנס לשיח המחקרי בשנות השמונים של המאה העשרים והלך והתבסס במרוצת השנים ככלי לניתוח יחסי הכוחות בחברה, מאפשר

* אני מבקשת להודות לפרופ’ רחל מנקין על הערותיה ועצותיה החשובות.
¹ אידא בוראק, ‘מכתבים במקום ציון’, מוריה, שנה ג, גיליון נב, 29.3.1912; שם, גיליון נד, 12.4.1912.

לבחון לא רק את מקומן ואת מעמדן של נשים אלא להעריך מחדש תופעות, מאורעות ותהליכים רחבים יותר. כניסתן של נשים לתמונה ההיסטורית לא רק שהביאה לידי השלמת המרכיבים החסרים, אלא הובילה לשינוי התמונה כולה ואף תרמה לניפוץ כמה אמיתות מכוונות ומיתוסים רווחים.²

היקפו של היבול הספרותי שהותירה אחריה בוראק מצומצם עד מאוד, אך עם זאת דומה כי אין להמעיט בחשיבותו. בראש ובראשונה משום שכתבי נשים משכילות ממשפחות אורתודוקסיות במפנה המאה העשרים נדירים למדי, ובפרט אלו שלשונם עברית, וכל מקור כזה שופך אור על עולמה של הכותבת ומאפשר להציץ אל חייה כפי שהיא עצמה חוותה אותם. שנית, מכיוון שכתבים אלו מלמדים לא רק על הכותבת אלא מאירים באור נוסף את החברה האורתודוקסית, שאליה השתייכה.³ פרסומם של הכתבים מעל דפי עיתון מוסיף ממד של עומק לתמונה החברתית המצטיירת, שכן עיתון הוא זירה שבה מנהלת חברה דיונים ופולמוסים ציבוריים. העיתון, באמצעות המו"ל, משקף את הלכי הרוח והעניין שלה, אך בה בעת הוא גם מעצב אותה

² ראו: יפה ברלוביץ, 'לטיבו של הנראטיב הציוני הנשי – התחלת מאה / סוף מאה', יהודית בר-אל, יגאל שוורץ ותמר ס' הס (עורכים), **ספרות וחברה בתרבות העברית החדשה**, תל אביב 2000, עמ' 421; מרגלית שילה, 'נשים ומיגדר בהיסטוריוגרפיה של העלייה הראשונה', **אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות**, תל אביב 2007, עמ' 13–35; בילי מלמן, 'שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל', **ציון**, עד (2009), עמ' 246; בת-שבע מרגלית שטרן, 'מאבק על ההיסטוריה: עדה פישמן (מימון) ופעילותה למגדור הזכרון: "תנועת הפועלות בארץ ישראל" כמקרה מבחן', **ציון**, פב, א (2017), עמ' 98. על השימוש במגדר ככלי לבחינת המציאות הרחבה ראו לדוגמה: Carole B. Balin, *To Reveal our Hearts: Jewish Women Writers in Tsarist Russia*, Cincinnati 2000; מרגלית שילה, **הקול הנשי הירושלמי**, ירושלים 2003; נטלי ניימרק-גולדברג, **וקולן יישמע: יהודיות נאורות בברלין**, ירושלים 2014.

³ ראו: Rachel Menekin, 'The Cracow Bais Yaakov Teacher's Seminary and Sarah Schenirer: A View from a Seminarian's Diary', *Jewish Quarterly Review*, V, 112, 3 (2022), p. 548. ראו לדוגמה את כתביה של שרה שנירר אצל רחל מנקין, **בנות סוררות: מרד הנערות בגליציה ההבסבורגית**, ירושלים 2024, עמ' 185–201. ראו את כתביה של ברטה פפנהיים אצל נטלי ניימרק-גולדברג, **ברטה פפנהיים, זכותה של אשה: מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות**, ירושלים ורמת גן 2019, עמ' 47–53. ראו את כתביהן של שלוש למדניות ירושלמיות – רבקה ליפא אניקסטר, רייצע חן טוב וטויבע פעסיל פיינשטיין – אצל מרגלית שילה, **הקול הנשי הירושלמי: כתבי למדניות מהמאה התשע עשרה**, ירושלים תשס"ד.

ומשפיע עליה; הנושאים שעיתון מעלה לדיון, וכמוהם גם מאפייניהם של המשתתפים בו, עשויים ללמד על דמותה של החברה שהעיתון פעל בקרבה.⁴

כתב העת מוריה – קווים לדמותו

כתב העת 'מוריה' נוסד ב-1910 כדי לשמש 'כלי מבטא להאורתודוקסיה בארץ ישראל'.⁵ מטרתו הייתה להילחם במגמות החילון שהלכו והתפשטו בקרב הציבור בארץ, אבל גם להשמיע קול ביקורתי כנגד ליקויים בחיי הישוב הישן וקריאה להנהגת תיקונים באורחותיו.⁶ מאחורי היוזמה לייסודו עמדו המדפיס הירושלמי ר' יודא אהרון וייס ור' משה שמואל שיינבוים. לעורך העיתון נבחר יצחק יעקב ילין, מצעירי החרדים בירושלים, בוגר ישיבת עץ חיים,⁷ שנתפס בעל קול 'שקול ומתון, בעל תוכן יהודי ובעל צורה מודרנית'.⁸

בשנתו הראשונה ראה אור 'מוריה' פעם בשבוע, אבל בשנה השנייה הופיע פעמיים בשבוע, והחל מסתיו 1912 – ארבע פעמים בשבוע. באביב 1913 נתקל העיתון בקשיים כספיים, ונסגר. חצי שנה לאחר מכן, הודות לתמיכת הוועד הכללי של הכוללים ומוסדות נוספים של היישוב הישן, חודשה הופעתו של 'מוריה', והוא נדפס מדי יום. אז גם השתנה אופיו, ומעיתון חרדי מתון הוא הפך לעיתון חרדי קנאי המזוהה עם מוסדות היישוב הישן. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הצטמצם העיתון לשני עמודים בלבד, ואולם בינואר 1915 הורו השלטונות העות'מאניים על סגירתו על רקע אי-עמידה בנהלים הקבועים בחוק.⁹

את רוב החומרים בעיתון כתב העורך ילין, אך לצידו פעלו גם כותבים נוספים, שמקצתם פרסמו תחת שמם ואחרים בשמות עט. מתוך המאמרים, הכתבות והידיעות ניכר כי סוגיית החינוך עמדה בראש מעייניו של העיתון.

⁴ רוני באר-מרקס, **על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה**, ירושלים 2017, עמ' 34.

⁵ יצחק י' ילין, 'לתום הרבע', **מוריה**, שנה ב, גיליון 46, כא, 27.12.1910.

⁶ מרדכי אליאב, "'מוריה': עיתון חרדי לוחם למען תקנת ירושלים", **קתדרה**, 70 (תשנ"ד), עמ' 86.

⁷ על דמותה של ישיבת עץ חיים בין מתינות לקנאות ראו: יוסף שלמון, 'ישיבת "עץ חיים" בירושלים בזמנו של משה נחמיה כהניו (1866–1887)', עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים תשס"ז, עמ' 187–197.

⁸ אליאב (לעיל, הערה 6), עמ' 85.

⁹ שם, עמ' 83–84.

לצד מאמציו ליישם תיקונים במוסדות החינוך התורניים הוא פעל לייסודם של מוסדות חינוך לבנות, בעיקר על רקע החשש מבתי הספר מטעם המיסיון.¹⁰ החשיבות שייחס לחינוך הבנות עולה לדוגמה ממאמר מערכת המצביע על תרומתו של 'בית החנוך החרדי "אמון ילדות ישראל" שתחת הנהלת המורה מר ל. צלניקר',¹¹ וכמוהו גם ממכתב תודה לאותו מנהל, שהופיע בעמוד השער של העיתון: 'אישי המו"ל. [...] אני רוצה להביע על ידי עתונך האורתודוקסי את תודתי וברכתי [...] להאדון היקר ויר"א מר נחום צלניקר הי"ו [ש] הצליח להקים ולכונן על טהרת הקדש בית ספר ומלאכה לבנות ירושלים באופן היותר טוב בעיני א' ואדם'.¹²

ואולם על אף החשיבות שייחס העיתון לחינוכן של נשים והדאגה להכשרתן של מי שמופקדות על חינוך הדור הבא, לאורך מאות גיליונות העיתון ואלפי העמודים שלו קולן שלהן כמעט לא נשמע. לאורך חמש שנותיו לא הופיעו בעיתון כתבות, ידיעות או מאמרי דעה חתומים בידי נשים. היעדר מאמרים פרי עטן של נשים אומנם אינו ייחודי לעיתון זה, ומאפיין את העיתונות האורתודוקסית ככלל, אך הוא בולט לנוכח השינוי שחל למן ראשית המאה העשרים ועד מלחמת העולם הראשונה, כשנעשתה נוכחות נשית בעיתונות ובספרות עובדה קיימת. נוכחות זו, שראשיתה במזרח אירופה, התגברה אף אם במספרים זעירים גם בארץ ישראל.¹³

על רקע הריק הנשי הזה ראויים לציון טקסטים אחדים בחתימת ידן של נשים שכן הופיעו בעיתון. אלו היו מודעות ברכה או תודה בעיקר בנושאים הקשורים בחינוך ובבריאות,¹⁴ וכן חמישה מכתבים. שלושה מהם היו מכתבים למערכת ששיקפו מאבקי כוח וביטאו את מחאת הכותבות כנגד דיכוי מגדרי, מעמדי ולאומי. כך, מכתבה של אסתר כהן, מנהלת ה'מעון ליתומות ועזובות' בירושלים, שהיה מכתב התנצלות אבל גם מחאה על

¹⁰ שם, עמ' 76–80, 95, 100, 104. על בתי הספר של המיסיון ראו: מרגלית שילה, **נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב בירושלים 1840–1914**, חיפה תשס"ב, עמ' 166, 179.

¹¹ ללא שם, 'כל השומע תצלינה שתי אזניו', **מוריה**, שנה ה, גיליון 434, 2.2.1914.

¹² אברהם רוקח, 'החזקת תודה', **מוריה**, שנה ב, גיליון 35, 18.11.1910.

¹³ נורית גוברין, 'נשים בעיתונות העברית: ההתחלות', **קשר**, 28 (2000), עמ' 15.

¹⁴ ראו לדוגמה: רבקה שווארץ, 'תודה עמוקה', **מוריה**, שנה ג, גיליון 191, ע, 28.5.1912; רחל, 'צפרה ושרה כהנא, ברכת מז"ט', **מוריה**, שנה ה, גיליון 357, יז, 4.11.1913; מאיר ומלכה אורנשטיין, 'שלמי תודה', **מוריה**, שנה ו, גיליון 656, לו, 13.11.1914.

שבהיעדר תקציב ציבורי נמנע ממנה לקלוט ילדה שהוצלה מן המיסיון;¹⁵ מכתבן של מנהלות בית המלאכה שעל יד בית היתומות הכללי בירושלים, שהלינו על קשיים בניהול המוסד עקב סכסוך עם הגבאים שהצרו את צעדיהן;¹⁶ ומכתבה של כותבת אנונימית מעקרון, שסיקר את הסכסוך בין האיכרים ליק"א ואת המתיחות עם האוכלוסייה הערבית.¹⁷ לצד מכתבים ציבוריים אלו הופיעו שני מכתביה של אידא בוראק. כאמור, מכתביה של בוראק היו במקור מכתבים פרטיים, ופרסומם בעיתון היה פועל יוצא של יוזמת בעלה, שלאחר מותה ביקש להציב באמצעותם יד לזכרה.

כתיבת מכתבים – סוגה ספרותית

בטרם נדון במכתביה של בוראק מן הראוי להתייחס לעצם כתיבת מכתבים כסוגה ספרותית. הסוגה האפיסטולרית רלוונטית במיוחד לבחינת השתתפותן הפעילה של נשים בעולם התרבות והחברה המודרני על רקע המאפיינים החברתיים והתרבותיים שהדירו נשים מן הפעילות הספרותית הקנונית. בתרבות האירופית נחשב המכתב לצורת ההתבטאות בכתב המקובלת ביותר של נשים, וכתיבת מכתבים בידי נשים יהודיות משכילות הייתה חלק מהתופעה הכלל-אירופית הזו.¹⁸

המכתב נתפס כסוגה הפוגעת פחות מכול בדימוי הנשי הלגיטימי של הכותבת, והנוחה לה ביותר מבחינה תרבותית, שכן המכתב אפשר לכותבות לצאת מביתן בלי שכף רגלן דרכה מחוצה לו.¹⁹ גם מבחינת התכנים היה המכתב פתוח יותר לנשים, מפני שתכניו נשאבים מאירועי יום-יום ומחוויות רגשיות ולא דווקא מהנושאים היאים לספרות קנונית כפי שקבעה המסורת הגברית. זאת ועוד, הלשון המתאימה לשימוש במכתב היא הלשון הטבעית של חיי היום-יום, ואינה מחייבת את ניכוסה של השפה הקנונית. כתיבת מכתבים נתפסת למעשה כשיחה טבעית ואותנטית. המכתבים אפשרו אפוא

¹⁵ אסתר כהן, 'אודות הילדה המוצלה מהמיסיון', מוריה, שנה ב, גיליון 67, מב, 10.3.1911.

¹⁶ מנהלות בית המלאכה, 'מכתב אל המערכת', מוריה, שנה ג, גיליון 133, יב, 7.11.1911.

¹⁷ ללא שם, 'המאורע בעקרון מכתב ב', מוריה, שנה ב, גיליון 120, צה, 19.9.1911.

¹⁸ טובה כהן ושמואל פיינר, קול עלמה עבריה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה, תל אביב 2006, עמ' 47.

¹⁹ שם; ניימרק-גולדברג (לעיל, הערה 2), עמ' 62.

לנשים להתבטא אגב שמירת תפקידן ומקומן המסורתי בלי לפרוץ גבולות
ובלי לאיים על הסדר החברתי.²⁰

הן מכתבים פרטיים ששלחו נשים לבני משפחה או לדמויות ציבוריות, הן
מכתבים פומביים ששלחו למערכות העיתונים, אפשרו לכותבות לנהל קשרי
גומלין חברתיים מלומדים ולהביע דעתן בנושאים מגוונים.²¹ המכתבים היו
להן מעין גשר בין הפרטי לציבורי. ברבים מהמכתבים שילבו הכותבות בין
עולמן האישי והמשפחתי ובין דיון בבעיות כלל-לאומיות, ציבוריות
ותרבותיות.²² מהמכתבים אפשר ללמוד כיצד הן תפסו את עצמן ובאיזה אופן
העריכו את איכויותיהן: הסכמה או כניעה משקפות מעורבות סבילה, ואילו
אי-הסכמה או ויכוח יכולים להעיד על דעתנות ועל מאמץ להשפיע.²³
המכתבים הפרטיים עשויים להאיר גם לבטים, חולשות, אכזבות ותקוות
שלא בהכרח היו באים לידי ביטוי בחיבור שנועד לפרסום בפומבי.²⁴ עם זאת
במקרים רבים מכתבי נשים שנועדו מלכתחילה לרשות היחיד, נחשפו לרשות
הרבים, בין שבידי הנמענים ובין שבידי בני משפחתן של הכותבות.²⁵ זהו גם
המקרה של אידא בוראק, העומד במרכז דיוננו.

אידא בוראק – בין מסורת לקדמה

מי היא אפוא בוראק? מה מוצאה? לאיזו סביבה תרבותית השתייכה? מה
הייתה השכלתה? מה עולה ממכתביה בנוגע לחייה, להשקפתה, לאורחותיה?
מדוע מצא לנכון עורך העיתון להביא מדבריה? ומה אפשר ללמוד מכך על
סוגיות חברתיות רחבות יותר? המידע על אודותיה של בוראק העומד
לרשותנו מצומצם למדי, והוא עולה משני מכתביה שפורסמו ב'מוריה'
ומבילוש מדוקדק בעיתונות היהודית בת הזמן.

²⁰ כהן ופיין, שם, עמ' 47–49. על השימוש בספרות המכתבים ראו גם: תמר שכטר, 'דיוקנה
של אשה משכילית בגליציה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ז, עמ' 16–
29; ניימרק-גולדברג, שם, עמ' 74–80. יש לתת את הדעת כי מטבע הדברים כתיבה לבני
משפחה או לנשים אחרות יכלה להיות משוחררת ומוקפדת פחות מכתבה לאנשי רוח –
רבנים או משכילים.

²¹ כהן ופיין, שם, עמ' 50–53.

²² שם.

²³ ניימרק-גולדברג (לעיל, הערה 2), עמ' 63–69, 71–72.

²⁴ שכטר (לעיל, הערה 20), עמ' 16–17.

²⁵ גוברין (לעיל, הערה 13), עמ' 11.

שני מכתביה של אידא בוראק היו כאמור מכתבים פרטיים שהיא שלחה שנה קודם לכן לרב מיפו שהיה ממכריה ועימו עמדה בקשרי מכתבים, ואולם זהותו של רב זה אינה ברורה, שכן בפרסום בעיתון היא עורפלה והוסתרה תחת שם העט י.ל.ג.²⁶ ההתכתבות עימו נערכה בזמן ששהתה בפריז והתבצעה באמצעות בעלה: 'אישי שלח לי הנה את מכתב כבודו', ובמקום אחר: 'אישי שלח לי גם היום את מכתב כבודו'. ברקע להתכתבות עומדת מצוקה נפשית קשה שחוותה בוראק בעקבות מות אחת מבנותיה והרצון לשאוב כוח מדברי הנחמה שלו, 'שמתי אל לבי את אמרי תנחומותיו'.²⁷ ואולם לצד העיסוק באבל ובנחמה דנים המכתבים גם בהיבטים אחרים בחייה, וכך הם שופכים אור על אורחותיה ועל השקפותיה בענייני דת והשכלה, לאום, שפה ויישוב הארץ, ומאפשרים לשחזר את דמותה על רקע סביבתה.

מקום לידתה, שנת לידתה וזהות משפחתה של בוראק לוטים בערפל, אולם דבריה מלמדים כי כבר בצעירותה הייתה תאבת דעת ושאפה לרכוש השכלה יהודית והשכלה כללית. ואולם אביה, שהיה כפוף לתפיסות מגדר מסורתיות, מנע זאת ממנה: 'ואני מה אעשה, בימי עלומי היה אבי ז"ל שומר את המאמר של חז"ל כי כל המלמד את בתו תורה [...] ואם היטב חרה לי אז, אבל הייתי תלויה בדעת אחרים'.²⁸

²⁶ ראשי התיבות י.ל.ג. יכולים לרמז לשתי דמויות תורניות שחיו ביפו באותה תקופה: האחת היא יהודה ליב גורין, מחבר הקונטרס 'ברא מזכה אבא', שכינס מצוות ומנהגים הקשורים בדיני אבלות. ראו: יהודה ל' גורין, **ברא מזכה אבא**, ירושלים תרע"א. ייתכן שתכניו של הקונטרס ועיתוי פרסומו הביאו לידי קשר בין בוראק למחבר. אפשרות אחרת היא ר' יעקב גולדמן, שהיה משכיל תורני. גולדמן, שהיה בוגר ישיבת עץ חיים, כתב בעיתונות העברית המשכילית, אך בשנותיו האחרונות שיקע עצמו בעולמה של תורה. את משפחתו פקדו אסונות רבים. ראו: פנחס גרייבסקי, **צרוך פרחים: לקברו הרוחני של רבי יעקב גולדמן ז"ל**, ירושלים תרצ"א, במיוחד עמ' 26. ראו גם: הנ"ל, **זכרון לחובבים הראשונים**, א, ירושלים 1992, עמ' 287. האות ל' חסרה אומנם בראשית שמו, אך שם אחיו שלמה ליב, ואולי מכאן הבלבול. עוד על גולדמן ראו: אברהם הולץ, 'מבוא למונוגרפיה על יעקב גולדמן, איש ירושלים ויפו', אבנר הולצמן (עורך), **ממרכזים למרכז**, תל אביב 2005, עמ' 166–190.

²⁷ בוראק, גיליון נד (לעיל, הערה 1).

²⁸ שם. ראו בהקשר זה את דבריה של שירן פריז כי השאיפה לרכישת השכלה התנגשה עם תוכנית ההורים להשיא את הבנות ועם ציפיות בעלים שהנשים ימלאו את תפקידיהן המסורתיות של אימהות ורעיות: שירן י' פריז, **נישואים וגירושים בחברה היהודית באימפריה הרוסית**, ירושלים 2013, עמ' 253–254.

לדבריה של איריס פרוש, אף שהפרשנות למאמרו של ר' אליעזר שנזכר לעיל שיקפה זלזול בנשים ובכישוריהן האינטלקטואליים, דווקא הנחיתות שלהן על רקע מגדרי העניקה להן חופש ומרחב הזדמנויות. הדרתן מלימוד תורה ומן המרחב הציבורי הדתי התגלתה כיתרון, שכן היא פתחה להן פתח לקניית דעת בסביבה נוחה, פנויה מלחצים ומחרדות.²⁹ ואומנם, אף שבוראק לא קיבלה חינוך פורמלי ולא נותבה לרכישת דעת, ניכר מכתביה כי הצליחה למצוא אפיק אל ההשכלה.

בשלהי שנות השבעים או בראשית שנות השמונים של המאה ה-19 נישאה אידא ליהושע בוראק, והם התגוררו בסובאלק שבצפון פולין הקונגרסאית.³⁰ שאיפתה לרכוש דעת נמשכה גם אז, ואולם נישואיה בגיל צעיר ומחויבותה, 'אשה לאיש, ואם לבנים, ובעלת בית',³¹ עמדו בדרכה ומנעו ממנה את האפשרות להתמסר ללימודים פורמליים. מגמתה של החברה המסורתית, ובתוכה אביה, לנתב אותה לחיים ללא השכלה סדורה עוררה בה כעס, תסכול וגם קנאה במי שכן קראו תיגר והעזו. כלשונה: 'מתקנאה אנוכי באותן הנשים אשר בעיתים הללו לבשו עוז להוציא את כח כשרונותיהן אל הפועל, ובבתי הספר הגבוהים הן לומדות כמו אנשים, אך כבר זקנתי אני לכל אלה [...] ואני אם אמנם סרו ממני כל התאוות שבעולם, אבל תאותי זאת, זאת תשוקתי תרד אתי בקבר'.³²

ואולם אף שמכשולים עמדו בדרכה ומנעו ממנה לרכוש השכלה פורמלית, מכתביה, הכתובים בלשון עשירה ומשובצים בפסוקים מן המקורות, מלמדים כי הצליחה לרכוש ידיעות בכתבי הקודש ושליטה בשפה העברית; ופעילותה הציבורית, שעליה אעמוד להלן, מלמדת כי בוראק הצליחה לרכוש גם שפות זרות. המכתבים גם מלמדים כי היא ניצלה כל ערוץ כדי להרחיב דעת וכי ההתכתבות הייתה לה לא רק אמצעי לתקשורת עם בני משפחה ומכרים אלא

²⁹ איריס פרוש, **נשים קוראות: יתרונה של שוליות**, תל אביב 2001, עמ' 67–68.

³⁰ אין לנו מידע מדויק על שנת נישואיה, אולם בשנות התשעים של המאה ה-19 הופיעו בעיתונות העברית ידיעות על בנותיה הבגורות. לידיעה על נישואי רבקה בתה הבכורה (ככל הנראה) ראו: אברהם י' גאלדבערג, ללא כותרת, **המליץ**, שנה 38, גיליון 26, 13.2.1898 (1.2.1898 בלוח היוליאני, שהיה נהוג אז ברוסיה); אברהם ג' חרלפ, ללא כותרת, **המליץ**, שנה 38, גיליון 33, 21.2.1898 (9.2.1898).

³¹ בוראק, גיליון נד (לעיל, הערה 1).

³² שם.

אמצעי ללימוד, להעמקה ולתרגול: 'אישי שלח לי הנה את מכתב כבודו, והיה לי דבר בעתוי [בעיתו?]? אשר כפלים התענגתי עליו [...] והנני יושבת רק לבדי וכמעט שכחתי לדבר לשוננו על כן פעמים ושלש קראתי את דבריו. רשמתי לי את דבריו שכתב'.³³ ובמקום אחר: 'אישי שלח לי גם היום את מכתב כבודו, ואני, אחרי אשר שניתי ושלשתי לקרוא אותו והתענגתי עליו מאוד'.³⁴

בוראק נטתה להצטנע ואף להקטין בערך עצמה בדבריה מול בן שיחה: 'ואני אשה פשוטה';³⁵ 'גם האמת אגידה לו כי לענות לכבודו על כל דבריו היה עלי לדעת כל התורה כולה'.³⁶ עם זאת ניכר כי הייתה מודעת לכישוריה ולמאפייניה יוצאי הדופן, במיוחד לעומת נשים אחרות: 'אל ידמה נא כבודו לפי דברי כי נשים דעתן קלות עליהן; אנכי לא כן דעתי',³⁷ ובמקום אחר: 'ואם חז"ל אמרו כי תשעה קבין שיחה לנשים, אבל אני לא כן'.³⁸

לצד הישגיה האינטלקטואליים הייתה בוראק מחויבת ליהדות ולאורח החיים היהודי. עם זאת יחסה לחילון היה מורכב: מצד אחד היא נרתעה ממגמות אפיקורסיות שקנו שביתה בקרב חוגים יהודיים נרחבים, ומצד שני טענה כי יש להימנע משיפוטיה כלפי מי שנטשו את דרך המסורת. כך לדוגמה כתבה לבן שיחה: 'רשמתי לי את דבריו שכתב "ודע מה שתשיב לאפיקורס" אבל טוב היה להגיד זה בעת ההיא, בעת שהאפיקורס היה אחד מן אלף, ולא בעיתים הללו שכולם אפיקורסים. כל הדור החדש כולו חיב, ואולי אחרי רבים להטות, וכולו זכאי הוא, ובנו האשם'.³⁹ מדבריה אלו עולה חשיבה עצמאית ואף ביטחון להישיר מבט אל בן שיחה ולחלוק על דבריו.

על מקומה בין העולמות ומחויבותה למסורת מזה ולהשכלה ולמודרניזציה מזה אפשר ללמוד גם מדברי ההקדמה של עורך העיתון, שכתב כי בוראק 'בעלת כשרון בלתי רגיל בשליטת השפה העברית ומחוננת בסגולות נפשיות

33 שם, גיליון נב.

34 שם, גיליון נד.

35 שם.

36 שם.

37 שם, גיליון נב.

38 שם, גיליון נד.

39 שם, גיליון נב.

[...] על פי המכתבים אפשר לתפוס בה טפוס של אשה שבה התאחדו בהרמוניה נלבבה גם אורתודוקסיה מזוקקה ועמוקה וגם השכלה גבוהה.⁴⁰ המיזוג בין הלכי רוח מודרניים ובין נאמנות למשפחה ולקהילה מציבים אותה, לפי עורך 'מוריה', דגם לחיקוי. 'בתקופה כזאת תקופת "שתי הקצוות" [...] יש להמכתבים הללו ערך של קיום בהכילם קיום מצוינים'.⁴¹

דרכה של בוראק אל ההשכלה הייתה יוצאת דופן. ממחקרם של טובה כהן ושמואל פיינר עולה כי דרכן של נשים להשכלה עומדת בניגוד לדרכם של גברים.⁴² סיפורי ההתמשכלות של הגברים מאופיינים בחיפוש עצמי ובפעולות אוטוידקטיות מתוך מרד בהורים ובמשפחה, ואילו האהבה להשכלה העברית העולה מכתביהן של הכותבות העבריות אינה מבטאת מרד או הוויה משברית אלא שזורה באהבה לאב המשכיל ולמשפחה בכלל. האב המשכיל מילא תפקיד מרכזי בחשיפת הבנות להשכלה. הוא שגרם כמעט בכל המקרים שהבת תהיה דור שני להשכלה עברית, בין באמצעות הקניית דעת לבתו בעצמו ובין באמצעות שכירת מורה שיעשה זאת במקומו. לדבריהם של כהן ופיינר, נדיר למצוא משכילה עבריה שלא גדלה בבית שחתר להשכלתה. 'איננו מכירים אף תיאור של כותבת עבריה שהגיעה למודעות משכילית שלא כתוצאה מעידוד שקיבלה בביתה'.⁴³ והנה אידא בוראק, על אף התנגדותו של האב והמכשולים שהציב בדרכה, מצאה נתיבים להשכלה. השכלתה הייתה פועל יוצא של מרד ומשבר ולא של תמיכה או עידוד.⁴⁴

כאמור לעיל, ככל הנראה בשנות השמונים נישאה אידא ליהושע בוראק. בוראק היה סוחר מהמדרגה הראשונה, ובמרוצת השנים זכה לעיטור כבוד על

⁴⁰ המר"ל, שם.

⁴¹ שם.

⁴² כהן ופיינר (לעיל, הערה 18), עמ' 38–39.

⁴³ שם. מציאות זו עולה גם מכתביהן של סופרות יידיש, המציירים אף הם את האב כמי שסייע לחשיפת הבנות להשכלה. ראו: נורית אורחן, 'מבוא: רוח חדשה', הנ"ל (עורכת), **עומדות בניסיון: ראשית סיפורת הנשים המודרנית ביידיש**, תל אביב וירושלים 2021, עמ' 13–15.

⁴⁴ בהקשר זה מעניין לציין גם את המקרה של פועה פייגה שרגורודסקה, נערה אורתודוקסית שרכשה ידע תורני והשכלה כללית אף שלא זכתה לתמיכת משפחה וקהילתה. לא זו בלבד שהיא למדה תלמוד והייתה בקיאה במקורות היהודיים, אלא שהיא אף ביקשה להניח תפילין. ראו על כך: Luise Hirsch, *From the Shtetl to the Lecture Hall: Jewish Women and Cultural Exchange*, Lanham 2013, pp. 38–39

תפקדו בלשכת מס המסחר הממשלתית.⁴⁵ הוא שימש פרנס הקהילה בסובאלק ובא כוחה מול השלטונות.⁴⁶ הוא שלט ברוסית והיה מוכר ומוערך בקרב שרים ורוזנים, שעמם עמד בקשרי ידידות. קשרים אלו שימשו אותו כדי להבטיח הגנה לקהילה ולכלל יהודי הפלך בתקופות של מתיחות.⁴⁷ בוראק היה נדבן גדול שמימן מפעלי סעד ורווחה במקום מושבו ותרם כסף לפליטים היהודים בארץ ישראל. בבית משפחת בוראק היה קלויז ששימש לתפילה, ללימוד ולהתכנסות והיה בסיס לאיסוף תרומות ולמגביות.⁴⁸

אידא בוראק עצמה עסקה אף היא בענייני ציבור. היא יזמה והובילה מפעלי צדקה וחסד⁴⁹ והייתה חברה באגודת נשים שסייעה לחולים ולעניים ודאגה לרווחתם של קשישים. בוראק רתמה את קשריו של בעלה ואת הונו לקידום מפעלים אלו, אבל גם יזמה וטוותה בעצמה קשרים עם נדיבים מארצות שונות כדי לגייס את עזרתם. מהידיעות בעיתונות עולה כי היא ניחנה בכישורי ארגון וניהול. היא הכירה את החוק המקומי בסובאלק, עמדה בקשרים עם השלטונות המקומיים מזה ועם ההנהגה הרבנית מזה, פעלה להשגת אישורים, שלטה בשפות וניחנה ביכולת ביטוי מילולית בכתב ובעל פה.⁵⁰

לצד הדאגה לנזקקים פעלה בוראק גם לקידום חיי התרבות. לדוגמה, באביב 1893, כדי לממן הקמת בית מושב זקנים חדש בעיר, יזמה עם חברותיה לאגודה את העלאת המחזה 'יהודית' על במת התיאטרון. ההצלחה של היוזמה באה לידי ביטוי לא רק בסכום הנאה שהאירוע הכניס – יותר מ-500 רובל כסף – אלא גם בהצלחתו לכנס יחד חרדים ונאורים.⁵¹ העלאת המחזה

⁴⁵ ללא שם, 'בעיר המלוכה', המליץ, שנה 38, גיליון 3, 17.1.1898 (5.1.1898).

⁴⁶ ראו בהקשר זה את זיכרונותיו של אלטשולר בן סובאלק, שציין כי באביב 1899 דאג בוראק להשיג פספורטים לשני בניו: Eliezer M. Altschuler, *These Things I Remember*, Lulu, 2007, pp. 329

⁴⁷ הילל בר"א ניימארק, 'סובאלק', השקפה, שנה 7, גיליון פג, 10.8.1906.

⁴⁸ מ. לעוויןזאהן, 'סובאלק', הצפירה, שנה 24, גילון 172, 11.8.1897; י. ש. ווייס, 'בארצנו: סובאלק', המליץ, שנה 37, גיליון 179, 22.8.1897 (10.8.1897); בערל כהן (יב"ס), 'מושב זקנים', יהודה אלראי ויוסף כרוסט (עורכים), ספר קהילת סובאלק ובנותיה, תל אביב 1989, עמ' 87.

⁴⁹ בן עיר, 'סובאלק', הצפירה, שנה 21, גיליון 154, 22.7.1894.

⁵⁰ א.ק., 'בארצנו: סובאלק', המליץ, שנה 40, גיליון 143, 11.7.1900 (28.6.1900).

⁵¹ אני, 'סובאלק', הצפירה, שנה 20, גיליון 98, 15.5.1893.

'יהודית' לא הייתה אירוע יחיד. באביב 1894 נמשכה היוזמה לתמוך בעניי העיר באמצעות פעילות תרבותית, ואז החליטו חברות האגודה, ואידא בוראק בהן, להעלות את המחזה 'זרובבל' של לילינבלום⁵² ולהעמיד את ההכנסות לטובת עניי העיר. בניגוד ל'יהודית', שהוצג באשכנזית,⁵³ החליטו חברות האגודה להעלות מחזה בעברית כדי לעודד את הזיקה לשפה העברית ולארץ ישראל.⁵⁴

ואולם עשייתה הציבורית הנרחבת של בוראק וההישגים שהגיעה אליהם עוררו גם תגובות שליליות, וכך לצד דברי השבח היה גם מי שהקטין מחשיבות המפעל שיזמה, כפי שאפשר ללמוד מהידיעה של סופר 'הצפירה': 'ועתה התעוררו גם שאר נדיבי וגבירי עירנו ויתאספו לאספה ויחלו – לעזור? לא, אך לבטל ולהקטין פעולת ונחיצות הבית הזה'.⁵⁵

זאת ועוד, היה גם מי שהוציא את דיבתה של בוראק רעה וטען כי כל עשייתה היא דבר מרמה, ורמז שאת הכסף שהיא מגייסת היא מכניסה לכיסה: 'אשה אחת מנשי עירנו סובאלק מחזרת על פתחי אילי הכסף אשר בחו"ל לאסוף נדבות לכלכלת בית מושב זקנים אשר בעירנו [...] בית מוסד כזה בעירנו לא היה ולא נברא'.⁵⁶ טענה זו הוכחשה אומנם: 'למעשה הטוב הזה יש מתנגדים שעינם רעה בנתינה של אחרים והם פועלים להרוס ולבטל. [...] נקוה, כי האמת תנצח ולא תרפינה ידי המשתדלת הנכבדה [הזקנה המפוארה מרת איטא בוראק] והנרגנים יראו ויבושו',⁵⁷ אך יש בה כדי

⁵² יהודה ל' לילינבלום, **זרובבל אדער שיבת ציון**, אודסה 1887.

⁵³ לא נוכל לקבוע בוודאות אם המונח אשכנזית צריך להתפרש בהקשר זה כיידיש או כגרמנית. עם זאת יש לציין כי המחזה נכתב בגרמנית ב-1840 וראה אור בעברית רק ב-1900: פרידריך הבל, **יהודית: חזיון תוגה בחמש מערכות** (תרגום: ש.ל. גורדון), ורשה 1900. תודתי לד"ר נגה ליבי כהן על ההפניה.

⁵⁴ חוה אייזענשטאדט, אידא בוראק, פ. ארענזאהן, הענה פייגל פייגין וגיטל ראזענטהאל, 'סובאלק', **המליץ**, שנה 34, גיליון 85, 25.4.1894 (13.4.1894). בשלהי המאה ה-19 נחשב התיאטרון אמצעי חינוכי ראשון במעלה. ראו על כך שילה (לעיל, הערה 10), עמ' 187.

⁵⁵ בן עיר, 'סובאלק', **הצפירה**, שנה 21, גיליון 154, 22.7.1894.

⁵⁶ זלמן ראזענטהאל ואחרים (חותם הקהילה מסובאלק), 'להתודע ולהגלות', **המליץ**, שנה 40, גיליון 118, 12.6.1900 (30.5.1900).

⁵⁷ א.ק., 'בארצנו: סובאלק', **המליץ**, שנה 40, גיליון 143, 11.7.1900 (28.6.1900).

להצביע על הלכי הרוח בחברה ועל האנטגוניזם שעוררה פעילותה של בוראק.

ביקורת בוטה עוד יותר כנגד בוראק עסקה במעמדה האליטיסטי ובטובות ההנאה שהשיגה לכאורה מדיכוי המעמדות הנמוכים בקהילה. ב'פארווערטס' נטען כי בתוקף תפקיד יושבת הראש של אספת נכבדי העיר פעלה בוראק לדיכוי המהפכה הסוציאליסטית באמצעות פיקוח על החינוך. היא הואשמה כי הביאה לידי סילוקו ואפילו לידי הסגרתו לשלטונות של מורה משכיל שהחזיק בהשקפות מהפכניות, כיוון שחששה שהקניית השכלה תגרום לביטול הפערים המעמדיים, מה שיגרע מזכויות היתר שלה כאליטה.⁵⁸

לזוג בוראק היו בנים ובנות, ואולם מספרם אינו ידוע לנו. בניגוד לאידא, שרכישה סדורה ושיטתית של השכלה יהודית מזה והשכלה כללית מזה נמנעה ממנה על רקע מגדרי, בנותיהם שלהם קיבלו מהם את ברכת הדרך ללימודים. רבקה ומינה, הבנות הגדולות, למדו בבית הספר לבנות בסובאלק שייסד המשכיל חייקאל מידד בשנת 1886. תוכנית הלימודים שהונהגה בבית ספר זה כללה שפות זרות וידע כללי לצד תכנים יהודיים וציוניים, והוא קלט ילדי עניים ועשירים כאחד.⁵⁹ עם תום הלימודים בבית הספר פנו הבנות לגימנסיה. לימודיהן אלו הוכתרו בהצלחה יתרה, והן אף זכו במדליית זהב על הישגיהן.⁶⁰ הן גם המשיכו ללימודים באוניברסיטה, ולפחות אחת מהן, ככל הנראה מינה, הצטיינה גם בלימודיה האקדמיים: 'ובעמדה לבחינה בהאוניברסיטה היתה היא הראשונה'.⁶¹ הישגה זה צריך להיבחן בהקשר של הזמן ושל המקום – עד 1905 מרבית האוניברסיטאות באימפריה הרוסית היו

⁵⁸ ללא שם, 'דיא "שווארצע אסיפה" אין סואוואלק', פארווערטס, VII, גיליון 1999, 8.7.1903.

⁵⁹ י.צ. מידד, 'סובאלק', הצפירה, שנה 27, גיליון 151, 17.7.1900; בערל כהן, יזכור בוך סואוואלק, ניו יורק 1961, עמ' 66–67; יהודה אלראי ויוסף כרוסט, ספר קהילת סובאלק ובנותיה, תל אביב 1989, עמ' 93. ספרי הזיכרון של סובאלק מדגישים את ייחודיותו של בית ספר זה בהשוואה למוסדות חינוך אחרים, ואולם מחקרה של אליאנה אדלר מעלה כי הגם שכל בית ספר לבנות ניכר בקווים ייחודיים לו, בסופו של דבר מרבית בתי הספר החזיקו במאפיינים משותפים: Eliyana R. Adler, *In Her Hands: The Jewish Girls in Tsarist Russia*, Detroit 2011, p. 78

⁶⁰ י.צ. מידד, 'סובאלק', הצפירה, שנה 27, גיליון 151, 17.7.1900. ראו גם בוראק, גיליון נד (לעיל, הערה 1).

⁶¹ בוראק, שם.

סגורות בפני נשים, ומי שביקשה ללמוד לימודים גבוהים יכלה לעשות זאת במסגרת קורסים או חטיבות ייעודית לנשים⁶² – ועם זאת ולמרות ההסתייגות ההישג ראוי לציון.

לצד הלימודים במסגרות החינוך הממוסדות למדו הבנות עברית ולימודי קודש באופן בלתי פורמלי.⁶³ שליטתה של מינה בלשון העברית אף יצאה מן הכוח אל הפועל, והיא שלחה ידה בכתיבה. בידיעה שפורסמה לרגל חתונתה מצא לנכון סופר העיתון לציון כי היא חיברה 'בעצמה ספורים אחדים [...] המצטיינים בסגנונם היפה, וברעיון הלאומי הצפון בהם'.⁶⁴ סיפורים אלו ככל הנראה לא ראו אור בהוצאה ממוסדת, אך בחירתו של מחבר הידיעה לאזכר את כתיבתן מלמדת על ההערכה שיוחסה לדבר. ואומנם הישגיהן האקדמיים של בנות בוראק לצד מחויבותן לאורח החיים המסורתי הוצגו כאידיאל. על רקע זכייתן במדליה כתב המורה המשכיל חייקאל מידד כי דרכן ראויה להיות 'מופת לכל בנות גילן',⁶⁵ וסופר אחר ציין כי מן הראוי שדרך זו תהיה 'לנס לכל בנות גילה'.⁶⁶

ברקע להשכלתן של הבנות לבית משפחת בוראק יש לתת את הדעת למקומה הייחודי של סובאלק על מפת התפשטותה של ההשכלה. מקומה בסמיכות לגבול עם פרוסיה המזרחית אפשר למגמות תרבותיות קוסמופוליטיות לחדור אליה ולקנות בה אחיזה; ושייכותה למרחב התרבותי הליטאי, הגם שמבחינה גאופוליטית הייתה חלק מפולין הקונגרסאית, אפשרה להלכי רוח רציונליסטיים ששילבו מגמות משכיליות מודרניות עם יראת שמייים להתבסס בקרבה.⁶⁷ זאת ועוד, היותה של סובאלק מרכז יהודי חדש,

Ruth A. Dudgeon, 'The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia 1872–1917', *Russian History*, 9, 1 (1982), p. 1

ראו הכרזתה של מינה בוראק כי עם סיום לימודיה בספר ישעיהו היא תורמת 25 ק' ליהודי ארץ ישראל: מינה בוראק, ללא כותרת, **המליץ**, שנה 41, גיליון 287, 7.1.1902 (25.12.1901).

הילל בר"א ניימארק, 'סובאלק', **השקפה**, שנה 7, גיליון פג, 10.8.1906.

י.צ. מידד, 'סובאלק', **הצפירה**, שנה 27, גיליון 151, 17.7.1900. על היותו המורה של בוראק ראו: 'חייקאל מידד מברך את תלמידתו ר. בוראק עב"ג י. גלאזער ליום כלולותיהם', חייקאל מידד, ללא כותרת, **המליץ**, שנה 38, גיליון 29, 16.2.1898 (4.2.1898).

הילל בר"א ניימארק, 'סובאלק', **השקפה**, שנה 7, גיליון פג, 10.8.1906.

מרדכי זלקין, 'ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית', איליה לוריא (עורך), **תולדות יהודי רוסיה**, ירושלים תשע"ב, ב, עמ' 126. התפתחותם של חוגי משכילים, טען זלקין, הייתה

שראשיתו במפנה המאה ה-19, העצימה את מידת פתיחותה להשכלה, שכן מרכזים יהודיים שלא חלקו עבר משותף ולא היו מחויבים למסורת נטו לגלות סובלנות רבה יותר כלפי מגמות מודרניות בהשוואה לקהילות ותיקות.⁶⁸

במחצית השנייה של המאה ה-19, ובפרט לקראת סופה, חל גידול במספר מוסדות החינוך הממשלתיים באימפריה הרוסית שהעניקו השכלה תיכונית נעדרת מכל שכבות האוכלוסייה ופתחו את שעריהם גם בפני נערות יהודיות. לצד בתי הספר התיכוניים והגימנסיות הממשלתיות הקימו משפחות יהודיות בעלות אמצעים גימנסיות פרטיות לבנות, להקניית השכלה קדם-אוניברסיטאית. גם משפחות אורתודוקסיות, שהקפידו על חינוך מסורתי לבנים, ראו בחיוב מגמה זו ושלחו את בנותיהן למסגרות החינוכיות החדשות הללו.⁶⁹

אידא ויהושע בוראק היו שותפים למגמה זו והמשיכו בה גם כשעזבו את סובאלק. בין סתיו 1906 לחורף 1911 עלתה משפחת בוראק לארץ ישראל.⁷⁰ בהיעדר מסגרות לימוד ראויות בארץ החליטו בני הזוג לשלוח את בנותיהם הצעירות ללימודים באוניברסיטה בפריז. על רקע החשש מפיתויי העיר,

מותנית בכמה גורמים, ובהם קרבה לאזורי התרבות הגרמנית, הרכב חברתי המאופיין במתנגדים לעומת חסידים, יציבות כלכלית וקיומן של מערכות חינוך ותרבות לא יהודיות: הנ"ל, **בעלות השחר**, ירושלים תש"ס, עמ' 13–46, 75–76.

⁶⁸ ראו בהקשר זה דיון באודסה אצל זלקין, בעלות השחר, שם, עמ' 45–46. ראו את יוזמתה של מרים מרקל מוזסון לייסוד בית ספר עברי לבנות יהודיות כבר בראשית שנות השישים של המאה ה-19 ואת תגובתו האוהדת של מאפו: מרים וורזבלווסקי, 'סובאלק', **המגיד**, שנה 7, גיליון 20, 1863.20.5. על פתיחותם היחסית של אנשי סובאלק ראו אזכור צפיייתם של חרדים במחזה. ראו גם תיאור טקס קבלת הפנים לשר מדינת פולין אימרטינסקי: בכניסה לבית הכנסת קבלו את פניו נערות גימנסיה, ובהן בת בוראק. את פניו קיבל הרב 'מטעם', והטיף דרשה ברוסית, נשען על דברי חז"ל. שני הרבנים, הרוחני והגשמי, פתחו את ארון הקודש והוציאו ספר תורה.

⁶⁹ פריז (לעיל, הערה 28), עמ' 205–252; הירש (לעיל, הערה 44), עמ' 29.
⁷⁰ באוגוסט 1906 עוד חיתנו הזוג בוראק את בתם מינה בסובאלק עם יוסף שיינמאן. ראו: הילל בר"א ניימארק, 'סובאלק', **השקפה**, 10.8.1906. בשבט תרע"א (פברואר 1911) כבר ליוותה אידא בוראק את בתה בפריז, 'ושמתי דרכי שנית לחוץ לארץ'. ראו בוראק, גיליון נב (לעיל, הערה 1).

'למען שלא תצטרכנה לבוא בתוך הספירה הפריזית זולת עולם הלימודים',⁷¹ ליוותה אותן אידא ושהתה לצידן. הצורך לעזוב את הארץ הכביד עליה, 'לדאבון נפשי נאנסתי לעזוב את ארץ ישראל ושמתי דרכי שנית לחוץ לארץ [...] מאוד היתה קשה עלי הפרידה מארצנו הקדושה, אשר נפשי קשורה אליה וליושביה',⁷² ואולם חשיבות השכלת הבנות לצד הדאגה לשמירה על אורח החיים התורני שלהן גרמה לה לנקוט צעד זה. כמה חודשים אחר כך – בין ינואר 1911 למרץ 1912 – הלכה אידא בוראק לבית עולמה. על מועד פטירתה המדויק ועל מקום פטירתה אין לנו מידע.

האורתודוקסייה הירושלמית מבעד למכתביה של אידא בוראק

שני המכתבים שהופיעו ב'מוריה' מלמדים על משכילה עבריייה, שלמרות המכשולים שנקרו בדרכה הצליחה לרכוש ידיעות כלליות לצד ידיעות בעברית ושליטה בכתבי הקודש, ואף הצליחה להוציא מן הכוח אל הפועל את יכולותיה המשכיליות ולשלוח ידה בכתביה. המכתבים, וכמוהם הידיעות העיתונאיות, מלמדים גם על אישה שמחויבותה להשכלה התקיימה לצד מחויבותה לאורח חיים יהודי ולשמירה על מצוות, וכי את השילוב הזה היא ביקשה להנחיל לבנותיה.

ואולם לצד שחזור דמותה של אידא בוראק וצירופה לפנתאון המשכילות העבריות יש מקום לתהות מה אפשר ללמוד מפרשה זו לא רק עליה, אלא גם על החברה האורתודוקסית שהעניקה לה מקום של כבוד. במילים אחרות, כיצד פרסום המכתבים מעל דפי 'מוריה' מאפשר לא רק להתחקות אחר הישגיה של משכילה עבריייה, מוכשרת ונמרצת ככל שתהיה, אלא כיצד פרסום זה יכול להאיר באור נוסף את דמותה של האורתודוקסייה הירושלמית שנתנה לה במה.

בירושלים של אותם ימים פעלו שני מוסדות חינוך לבנות חרדיות שקיבלו את הסכמת רבני היישוב הישן: 'בית מחסה חינוך ליתומות' ותלמוד תורה לנערות, שכונה 'בית חינוך ילדים'. שני בתי חינוך אלו, שפנו בעיקר לבנות ממשפחות מעוטות יכולת, הנהיגו תוכנית לימודים שכללה תפילה, יסודות

⁷¹ המו"ל, בוראק, שם.

⁷² בוראק, שם.

הכתיבה, חשבון בסיסי, תפירה ורקמה. לטענתה של מרגלית שילה,⁷³ לא ההכרה בנחיצות השכלה היא שעמדה ביסוד בתי חינוך אלו אלא המטרה לעצב 'בת נאמנה לעמה ואם מסורה לילדיה'.

ברקע להקמת מוסדות אלו עמדו מוסדות החינוך של המיסיון, שכוח המשיכה שלהם הלך והתעצם, וכן החשש מבית הספר 'אוולינה דה רוטשילד', שהתכנים, הרעיונות והמגמות שהוביל גרמו לרבני היישוב הישן, והרב סלנט בראשם, להטיל עליו חרם.⁷⁴ במציאות ששררה בירושלים באותה עת הסכינה אפוא ההנהגה הרבנית בירושלים עם קיומם של מוסדות חינוך לבנות ממשפחות אורתודוקסיות, אך רק בתנאי שהקנו ידיעות אלמנטריות ולא השכלה אקדמית ושהיו נתונים לפיקוח אנשי רוח מטעמה.

המהלך של אידא בוראק היה שונה. הדרך שנקטה הציעה אפיק תרבותי ואינטלקטואלי לנערות מבתיים אורתודוקסיים מבוססים ששאפו לרכוש השכלה גבוהה במוסדות לימוד אקדמיים באירופה, ולא הסתפקו בידיעות בסיסיות או במיומנויות בתפירה ובמלאכת יד. נכונותו של 'מוריה' להדהד יוזמה זו ולתת לה תוקף היא בבחינת חידוש באווירה האורתודוקסית השמרנית של ירושלים.

הניסיון להסביר חידוש זה מוביל לפרשה שהסעירה באותם ימים את החברה האורתודוקסית. במרכזה של הפרשה עומדת תופעה רחבת היקף של בנות משכילות, סקרניות ותאבות דעת ממשפחות אורתודוקסיות בקרקוב ובסביבתה שברחו מביתן למנזרים והמירו דתן לנצרות. לדבריה של רחל מנקין, הפער בין אורח החיים השמרני והכובל שהחברה המסורתית ייעדה להן ובין ההזדמנויות האינטלקטואליות שהציעה להן הסביבה הלא-יהודית הוא שהביא אותן להחלטה דרמטית זו.⁷⁵

הגם שהאירועים התרחשו בגליציה, הדיהם הגיעו לחוגים אורתודוקסיים במרחבים גאוגרפיים שונים, ובכללם בארץ ישראל. מרד הנערות האורתודוקסיות בגליציה גרם טלטלה וחשבון נפש בקרב מנהיגים ומובילי

⁷³ שילה (לעיל, הערה 10), עמ' 208.

⁷⁴ ראו שילה (לעיל, הערה 10), עמ' 193, 206–208.

⁷⁵ מנקין, בנות סוררות (לעיל, הערה 3), עמ' 11–36.

דעת קהל, ויש מקום להניח כי גם עורך 'מוריה', שהכיר את האירועים ודיווח על אחדים מהם בעיתונו,⁷⁶ הושפע ממנו, וכדי להציל את ה'דור האבוד' של הנשים היהודיות ראה ביוזמה הפרטית של בוראק מופת שיש לפרסם.⁷⁷

פרסום מכתביה של אידא בורק מעל דפי 'מוריה' משקף אפוא מגמה אורתודוקסית מתונה ופרגמטית שהציעה חיבורים בין מחויבות למסורת ובין אתגרי הזמן והיענות מבוקרת לסקרנות ולעניין בתרבות הכללית.⁷⁸ מתינותה של מגמה זו, ששאלת השכלתן של נשים משמשת פריזמה לבחינתה, מתחדדת לנוכח יוזמה אורתודוקסית אחרת, שצמחה כמה שנים אחר כך, אף היא בתגובה על מרד הנערות בגליציה. יוזמה זו, הקשורה בשמה של שרה שנירר ובמוסד החינוכי בית יעקב, קידמה חומרות דתיות והציבה חומה בצורה כנגד תרבות המערב. היא הבליטה את חשיבותו של החיבור הרגשי למסורת וליידישקייט על חשבון הישגים אינטלקטואליים וניסחה אידאולוגיה סדורה לדיכוי סקרנותן של הנערות בנוגע לתרבות הכללית ולצמצום המגע שלהן עם העולם החוץ-יהודי, בייחוד בשדה ההשכלה הגבוהה.⁷⁹

⁷⁶ ללא שם, 'שוונות: גנבת נערות בגליציה', מוריה, שנה ב, גיליון 32, 9.11.1910.

⁷⁷ על המינוח 'הדור האבוד', ראו מנקין, בנות סוררות (לעיל, הערה 3), עמ' 4.

⁷⁸ באר-מרקס (לעיל, הערה 4), עמ' 303–305.

⁷⁹ ראו מנקין, בנות סוררות (לעיל, הערה 3), עמ' 9, 209–228.